

Pär Sandin

Cyrus Atabay

En persisk prins, systerson till den siste shahen av Iran, uppvuxen och utbildad i trettiotalets Tyskland; en av efterkrigstidens förnämsta tyskspråkiga lyriker, men uteslutande lyriker, utan varje politiskt intresse och utan anstymmelse till poetisk, estetisk eller filosofisk skoltillhörighet, vad kan man i det västerländska kulturklimatet annis 1968–2007 göra inför ett sådant monstrum, annat än vända bort blicken och låtsas som om det regnar? Noll rätt! Var var vi nu, Günther Grass, Peter Weiss, Hans Magnus Enzensberger...

Cyrus Atabay föddes i Teheran 1929, dotterson till den då regerande Reza Palahvi d.ä., en general ur den persiska kosackbrigaden som tagit makten i en kupp 1921 och avsatt den då härskande shahen Mohammad-Ali av huset Qajar. Persien, eller Iran som den tillträdande Reza Shah lät kalla landet, var för tiden dominerat av engelska och amerikanska intressen, men ansträngde sig för att frigöra sig – vilket, som vi vet, för de mindre mäktiga vanligen innebär att vända sig från en stormakt till en annan. För Irans och Reza Shahs del innebar det Tyskland, och likt många av tidens förnämna perser, inklusive sin far Hady Atabay, skickades Cyrus hit för utbildning. Mycket litet är känt om hans levnad i Tyskland under nazismens och krigets år, men perioden blev uppenbarligen formerande. Det tyska språket blev hans nya modersmål, den tyska lyriken hans livslånga passion. Cyrus levde efter den iranska revolutionen huvudsakligen i München, där han dog 1996.¹

Tyskar har uttryckt förbluffning över *vilken* tysk lyrik det var han förälskade sig i: "Brentano och Mörike, Benn och Brecht. Det är det, som för oss 'naturtyskar' inte kan passera. Vi erkänner gärna, att dessa diktare utövar förtrollning, men deras verktyg är ju blott den allmänna tyskan, tänker vi, med ett par utvalda vokaler förskönade."²

Däri ligger dock poesins kärna, eller en av dess kärnor: förmågan att ge det allmänna språket, de allmänna orden, tyngd (*Dichtung*), se dem som de juveler de faktiskt är och förmå placera dem i det ljus där detta förhållande framträder som tydligast. Det är väl känt för var och en som lär sig nya språk, att ordens tyngd och skönhet kan framstå desto tydligare för den som närmar sig utifrån, in i en främmande miljö – en miljö som för infödingarna är vardag och kanske tristess. Defamiliarisering är också poetsens viktigaste och svåraste konst – den främsta av de romantiska fördomarna. Eberhard Horst om Cyrus:

Hans eget spelrum var språket. Ord som inspirerade honom nedtecknade han i ett litet anteckningsblock, företrädesvis sammansatta ord som *Bernsteinwälder* ("bärnstensskogar"), *Zikadenglockenspiel* ("cikadklockspel"), *meerberauscht* ("havsberusad"), *Schattengruß* ("skugghälsning"). Med sådana och liknande ord levde han. Språket var hans hem.³

Denna känsla av defamiliseringens behag är för övrigt den som gett upphov till ordet *filologi*: kärle-

ken till ord. Filologin är nämligen även den ett slags poesi, liksom filosofin är ett slags religion.

*Den magiska boken*⁴

Den första läsningen av ditt ansikte
och den första skenbara betydelsen av dina ord;
sedan utläggningen av skriften
av gnistorna från dina ögon;
efter det andra glaset dina ord
som vägvisare till en annan betydelse
till vilken du hänvisar eller anspelar;
begynnelsebokstäverna i detta slags rörelse
bildar paradiset, då allt
som står i denna konfiguration
bär inom sig den totala kännedomen om universum.

Intrycket man får av Cyrus i hans skrifter och i eftermälen är att han var diktare, enbart diktare. Hans estetiserande hållning framstår som extrem, nästan som likgiltighet för människor annat än som estetiska fenomen. Vänner intygar att han var elitär och ibland sarkastisk och obarmhärtig i sina omdömen om människor i tredje person.⁵ I jämförelse med vår egen svenske oriental, han som gick den motsatta riktningen, motsols från väst till öst, verkar dock prins Atabay ha bevarat sin humanitet och vänlighet, gärna kryddad med humorns värme, i sitt direkta umgänge med människor. Även sin egocentricitet behöll han inom sig, lät den inte som Ekelöf bli vapen och rustning mot omvärlden och bisarr accent i dikningen – jag tänker på det smått patologiska ältandet av självet som denne ägnar sig åt i en del autoterapeutisk poesi. Snarare tvärtom: en nära vän såg rent av avsaknaden av vilja till självutforskande, av egoism, som en brist och till och med ett kors Cyrus hade att bära.⁶ Hans dikter kan i drömlika bilder ge uttryck för sublimerade ångesttillstånd.

*Ur den tomma bågaren drickande*⁷

Vinberget är förstört,
förrådet sinande, bågaren tom,
men askan glöder i dunklet,
och skeppets segel i bukten,
samman med matrosernas mössor,
fosforiserar om natten
av magmastoft.

Möjligen kunde man, vid fortsatt jämförelse med Ekelöf (det finns åtskilliga intressanta beröringspunkter – bl.a. avskydde de båda film⁸), sakna den öppet djuppsykologiska klangbotten som denne laborede med i sin poesi. För läsaren är det väl en fråga om såväl mognad som personlig smak. Klagan och kärlek förekommer, men uttrycks vanligen i poetiskt formaliserade, sublimerade vändningar. Dessa äger dock i sitt återhållna patos trovärdighetens stämpel. En grundton av längtan, främlingskap och rotlöshet följer diktarjaget:

*Stadskarta över Samarkand*⁹

Förslagen i smogstäderna,
som när sig av utsöndringarna
från maskinerna,
var jag förlorad,
som nu en gång för alla
fann mig till rätta i underjorden.
Ack, jag kände andra städer,
vilkas massa översatte Händels musik
till arkitektur.
I stadskartan över Samarkand
fann jag trädgården
och karavanseriet,
även gatan
där du bor –
jag är en resenär
på väg mot Samarkand.

Prins Atabay var ingen muntergök och ingalunda en stoiker. Bakom sin rygg kunde han tituleras "grevinnan Jämmerdal".¹⁰ Föga av hans själsliv slipper dock ut i hans texter. Han skriver att hans barndom inte var trygg, utan "en magisk värld, där det hotfulla härskade".¹¹ Hans syster Simine Atabay Manley bekräftar att förhållandet till modern var dåligt: hon var en grovhuggen individ, som inte hade något till övers för överkänsliga småglin. Enligt systemen var hon "mycket hård mot honom".¹²

Fadern var officer av turkomansk härkomst, högt bildad och intelligent, sedermera med medicine doktorsexamen från Charité Berlin och föreståndare för Teherans militärsjukhus. Enligt uppgift var han homosexuell,¹³ en läggning som sonen tycks ha ärvt.¹⁴ Det arrangerade äktenskapet med shahens hårda dotter kan inte ha varit lyckligt.

Tre gånger om dagen rökte min far opium. Om milda aftnar ställdes en brits fram i trädgården eller så bredde man ut en matta över det halvöformade utsprånget på en vattenbassäng, där han lade sig ned och njöt drogen, som lyfte honom bort från tyngdkraften. Med giriga drag sög han in röken från opiet, som gnistrande smälte på träkolets glöd. Han var barndomens beskyddande och godmodiga gestalt. För det mesta låg vi redan till sängs, när han återvände från tjänstgöring. Jag hörde hans steg i trädgården, förnam hans doft, en blandning av kylvatten och opium, när han i brun kåpa och tofflor gick förbi vid de öppna fönstren. Sovande märkte jag hur han böjde sig över mig och rörde vid mitt ansikte, och hans närhet fördrev varje trångmål.¹⁵

I sitt adopterade hemland var Cyrus Atabay ingenting om inte respekterad, blev medlem av både Bayerische Akademie der Schönen Kunste och Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, men man kommer inte ifrån känslan av att han måste ha betraktats som aningen irrelevant, outré, kanske med en underton av något förbjudet. Recensenter kunde angripa hans lyrik för att vara "romantisk" eller "serafisk"¹⁶ – jag kan inte tänka mig att Cyrus' fåfänga kunde ha haft några allvarliga invändningar mot det senare epitetet. Han tog sig friheter som endast en utlänning kunde göra, skrev utan ironi eller avståndstagande dikter om Alexander den Store, om Artemis och Aktaion, om grekiska och fornordiska gudar och om havet.

*Runinskrifter*¹⁷

Nerthus
bor mellan floder och skogar,
grönskan uppenbarar för de resande
hennes närhet:
Förbered era boplatser,
där hon bevärdigas härbärgera,
där är glädjens dag och högtid.
Genom skogen drar korna vagnen
med det unga trädet.

Njördh
råder över vindens lopp
och stillar havet,
en frikostig man, utan ärelystnad,
avog mot rov och dylik dårskap,

skuldlost förmäld
med skridskofarande Skadi,
den nordiska, i de vilda bergen jagande
jättedottern.

Yngvefrej, Yngunarfrej,
herre över floderna och jorden,
över vågorna skridande,
ledsagad av sin vagn, den rullar efter honom,
återvändande till den förborgade helgedomen:
Sänd oss det upplysta budet,
giv svärd och häst till ditt sändebud.
Omöjlig att finna är galten
vars gyllene borst belyste natten.

Freja, hjälpsamma,
du flyger genom luften i falkhamn,
av din glans
lyser himlen och jorden upp.
Gävors givare, kunnig om förtröllningen,
bringande växt över fälten.
Du är sedan länge på resa och jag
går efter dig gråtande från land till land,
sökande dig hos många folk.

Atabay erhöi statens och sina diktarkollegors ärebetygelse, men tidsandan och ungdomen var definitivt någon annanstans. Vilket å andra sidan gör att han i skrivande stund likt få i sin generation framstår som oförbrukad och obefläckad av det oupphörliga politiska struntprat från vänster och höger som neurotiska generationer har tvingat oss att förknippa med konst och kultur. Dock kan man inte säga att han var politiskt "naiv", inte med den förstahandserfarenhet av politik som han faktiskt besatt. Ty han växte sannerligen upp i intressanta tider. I Tyskland under Hitler och andra världskriget, i Iran under allehanda kupper och revolutioner, slutligen mullornas av år 1979. Men den känslige poet som har sett politikens verkningar på så nära hand, sett politikens hjärta, som är makt och våld, övermakt och övervåld, vänder nog gärna bort blicken.

*Lektion i arkeologi*¹⁸

Denna kulle var en strategisk punkt
vid vilken maktkamperna koncentrerades,
ständigt ånyo stormad av erövvrare:
Vågor av korsriddare över feniciska

fästningsmurar, arabiska siffror på grekiska fundament, romerska murar över assyriska och hettitiska. Du ser ruinerna av den fästning som byggdes 1600 f.Kr., ingången till konungapalatset, två runda stensocklar på vilka träkolonner stod, murar till höger och vänster av tunga basaltblock, vilka kom vida ifrån. I historiens periodiska förstörelser stod en dag palatset i flammor, länge glödde ännu i muren bjälkarna, av arkivet förblev blott några kilskriftstavlor oskadda, deras dechiffreering skall ge oss avslut över en period från vilken alla uppgifter saknas oss. Det är möjligt att människorna efter den stora belägringen flyttade härifrån till den motstående kullen, sökande tillflykt till ett efterlängtat varaktigt skydd

*

Omedelbart efter den iranska revolutionen ansökte jag om ett nytt pass vid Irans islamiska republiks konsulat; man ignorerade min ansökan, och jag erhöll politisk asyl i England. Jag skulle också mycket snabbt ha flytt från ett land, där godtycke och dogmatisk tyranni är regel.¹⁹

De få gånger Cyrus faktiskt ertappas med att ta politisk ställning är tonen negativ, och udden riktad mot den iranska teokratin både före och efter hans morfars och morbrors kortlivade dynasti. Med hans bakgrund i åtanke må man väl knappast klandra honom för detta ställningstagande. Källan torde vara esteticism och försök till livsbejakelse lika mycket som släktlojalitet. Han kunde t.ex. vid serverandet av en kopp te lustfyllt berätta för Wolfgang Sauré om hur hans morfar Shah Reza egenhändigt lät piska en mulla, då denne motsatte sig hans omgifte.²⁰

*Uppfordran*²¹

Det du aldrig gjorde, lär dig nu att göra,
det du vid dig försummat, tag det på dig:
Öppna skatthuset dörr,
där alla årens frukter ligger,

dem du obesedda samlat,
se hur den dagens kärnor glöder!
När du ej gör tillräckligt för den,
över vilken aktlös gick din blick,
då har du förspelat ditt liv,
vilket liksom pilen
flyger ur handens grepp
och blir för alltid oåtertagbar.
Det är en fråga i ditt liv
som vill ur skenet ryckas,
det är en sten i bunnens djup,
som vill uppflyttas.

På en väg motsatt Ekelöfs, med utgångspunkt i öster, var prins Atabays ansikte vänt västerut – vänt mot solen, säger han;²² det är i sådana fall eftermiddags- och kvällssolen. Där Ekelöf intresserade sig för orientens kultur och för den sena, österländska avläggaren av den antika kulturen, Bysans, söker sig Atabay å sin sida gärna till västerlandets källsprång – Dante, Cervantes, Rembrandt och hela skuggkabinettet – men även till de källsprång som ju faktiskt ligger i öst, i Grekland och i Levanten, i Palestina. Cyrus tycks ha haft en särskild förkärlek för just gränslandet mellan öst och väst, för Grekland (den sista diktsamlingen *Die Wege des Leichtsinns: Zerstreutes äolisches Material*, 1994) och Ryssland (diktsamlingen *Puschkiniana*, 1990) – ryskt te, tschai, var för övrigt en av hans få laster.²³ Men han söker självfallet även sina rötter, vilket kommer till uttryck i översättningar av persiska och arabiska poeter och mystiker, bl. a. Hafis, Omar Khayyam, Jalal al-din Rumi, och den syrisk-arabiska "skeptikern" al-Ma'arri.²⁴

I yngre år reste Cyrus i Europa, drabbades av den anglofila sjukan, bodde i London i perioder och talade perfekt engelska, – man kommer inte ifrån Pound och Eliot, ej heller i Cyrus diktning²⁵ – men återvände också gärna till Italien. När han kom upp i medelåldern tappade han tålmodet med de ständiga visumansökningarna, men hans leda lät honom inte göra ansträngningen att ansöka om det tyska medborgarskap som skulle ha underlättat resandet.²⁶ Kanske låg korn av längtan kvar och glödde under lager av aska och depression, en längtan tillbaka till hemlandet, barndomens Persien, vilken hindrade honom från att ta det slutgiltiga steget och bli "bayrare, tysk, europé".

*München*²⁷

Där borta står Guds moder
med det lilla Jesusbarnet, ståttigt förgylld
i mitten av torget
på marmorelarens topp.

Där borta bodde en diktare
i en trakt
i vilken gatorna bar namn
av blommor.

Med linje 6 för han från Waldfriedhof
till Odeonsplatz, där han i Hofgarten
skrev hopplost usla dikter.

Så kunde det gå till i München.

Även en främmande person,
så kallas hon än, denna Lola, hade dristat sig
att mot Bayerns blåckplumpaktiga himmel
uppföra liberalismens morgonrodnad.

Schöna Isarstad, i vilken jag snart
blev överflödig, men min värdinna
ber ännu för mig
till Guds moder.

Cyrus ansåg sig inte kunna persiska själv bra nog,
och lät vid ett tillfälle en bekant spökskriva ett brev
till morbrodern, shahen, för sin räkning. När han får
brevet uppläst för sig faller han i hejdlös gråt – en
obegriplig, "dyster fars" för spökskrivaren,²⁸ men det
rörde sig givetvis om förtvivlan över förlusten av ett
språk och en identitet.

Återblick I²⁹

I Meyers Konversationslexikon av år 1890 kan man läsa
följande karakteristik av perserna: "Till sättet angenäma,
smidiga och livliga, pratsamma och fulla av kompliman-
ger; de hålla mycket av yttre sken, de älska prakt och
glans. Men därtill äro de ouppriktiga, bedrägliga, trolösa
och skrytsamma, småaktiga och tjuvaktiga och de främ-
sta lögnarna i världen."³⁰ O tyska grundlighet, det var de
stora orientalisternas århundrade, anförda av de lärda
österrikarna Hammer-Purgstall, Rosenzweig-Schwannau
och Adolf Friedrich von Schack, vars *Efterbildning* av Fer-
dowsis *Schah Nameh* kom ut 1865. Man visste vad man
talade om, det lexikaliska grundarbetet kan man inte med
gott samvete finna obsolet.

I Oktober 1822 uppehöll sig Schopenhauer i den van-
ryktade nationen, den som har så vackra ansikten och så

usla själar; han skriver i ett brev: "De är fina och smarta
och förmår därmed om de så önskar framstå som välar-
tade och ärliga, och är likväl så trolösa, ärelösa, skam-
lösa att förbluffningen får oss att glömma vreden." Mon
dieu, var då Schopenhauer i Persien? Nej vi befinner oss
denna gång i Italien, men ju djupare man reser i Levanten
riktning söderut, desto osäkrare blir marken.

Så säger mig dock faktiskt Gottfried Benn 1954, då
han efter sitt föredrag *Åldrande som ett problem för
konstnärer* har bjudit mig med på en pub, att alla de per-
ser han känt varit degenererade. Riktigt, svarar jag, min
far är en ärlig rättskaffens man som röker opium och min
mor en tygellös dotter av en despot. Morfar hade alltid
den förtjänsten, att han för en kort period bröt den despo-
tiska teokrati, vilken femtio år senare återställde Agha
Mohammads grymhet: begrav din fiendes huvud under
trappen på ditt hus, på det att du må giva dig tillfredsstäl-
lelsen att varje dag kliva med foten på hans huvud.

Vilka oförenligheter sedan Zarathustras tider! Manike-
ismen och den shitiska klagoreligionen, som fördjupade
dualismen, i det att den tabubelagde lusten och förhärli-
gade martyriet. Här levde mina förfäder, sökte tillflykt från
öken- och stäpplandets oändlighet i en avskild kvadrat,
som gav vatten och skugga, här försjönk de också i sjä-
lens hav eller flög över det i excessiva hyperboler. En våg
av vallmorök flödade emellanåt över den som gick bort
på den höga jordvallen, granatäppelträdens blad vinkade
profetgröna och däremellan gapade de purpuröda blom-
morna. Trygghet fann jag som barn i en blommas doft.

Det råder i slutändan inget tvivel om vad som blev
Cyrus Atabays egentliga fosterland, familj, Gud och
religion – hans *islam*. Det var poesin och litteraturen.
Sufismens mystik anses ha påverkat honom.³¹ Sufis-
men, som äger sagans och poesins fullödigaaste
struktur, den om någon är en religion för poeter.

Prosperos grav skall man inte finna
den ligger kanske i Syrakusa
eller invid din egen på de östliga stäpperna
Du är så gammal som vallmo
och slånbarsblom och när över dem nordanvinden
bläser blir jag stående och vet
här har du gått förbi
Och när granatäpplet
gläntande visar sina kärnor
har du din hand med i spelet³²

NOTER

1 De biografiska uppgifterna är till största delen hämtade ur antologin *Poet und Vagant: Der Dichter Cyrus Atabay 1929-1996*, red. Werner Ross (München, Beck: 1997) – härfter citerad som P&V.

2 Werner Ross, "Vorwort": P&V s. 8.

3 Eberhard Horst, "Begegnung mit Cyrus Atabay": P&V s. 56

4 Ur *Die Wege des Leichtsinns: Zerstreutes äolisches Material* (1994).

5 Laura Christa von Lengerke, "Cyrus – nicht von dieser Welt": P&V s. 67; Wolfgang Sauré, "Begegnung mit einem persischen Dichter deutscher Sprache": P&V s. 117

6 von Lengerke, *ibid.*

7 Ur *Die Wege des Leichtsinns: Zerstreutes äolisches Material* (1994). Den tomma bägaren: jfr det sufiska talesättet "bägaren måste vara tom för att kunna mottaga den ogrumlade drycken" (cit. efter Ashk Dahlén, "Erik Hermelin och islams mystik", *Minaret*, nr. 4 [2006], s. 13).

8 Hans Bender, "Anfänge in Heidelberg: Frühe Erinnerungen an Cyrus Atabay": P&V s. 28.

9 Ur *Stadtplan von Samarkand* (1983).

10 Vedat Kosal, "Dilrübâ": P&V s. 62; jfr von Lengerke (op.cit. n. 5), P&V s. 66, Sauré (op.cit. n. 5), P&V s. 119.

11 "Selbstauskunft", skriven med anledning av inträdet i Tyska Akademin 1993, citerad ur P&V s. 120.

12 "Erinnerungen an Cyrus": P&V s. 14.

13 Ebrahim Golestan, "Cyrus Atabay": P&V s. 46.

14 Kosal (op.cit. n. 10), P&V s. 60–64 passim, antydningssvis.

15 Ur "Kintheit", ur *Leise Revolten: Gesammelte Prosa aus 3 Jahrzehnten* (1992).

16 Horst (op.cit. n. 3), P&V s. 58.

17 Ur *Gegenüber der Sonne* (1964).

18 Ur *Die Wege des Leichtsinns: Zerstreutes äolisches Material* (1994).

19 Ur "Selbstauskunft" (op.cit. n. 11); P&V s. 123.

20 Wolfgang Sauré (op.cit. n. 5), P&V s. 118.

21 Ur *Meditation am Webstuhl* (1960).

22 *Gegenüber der Sonne: gedichte und kleine Prosa* (1964).

23 Bender (op.cit. n. 8), P&V s. 26; Sauré (op.cit. n. 5), P&V s. 115, 118, etc.

24 *Die Worte der Ameisen: Persische Mystik in Versen und Prosa* (1971); *Die Worte der Ameisen: Persische Weisheiten* (1993); Hafis, *Liebesgedichte* (1965, utökad utgåva 1980), *Offenbares Geheimnis: Fünfzig Gedichte aus dem Diwan* (1987); Omar Chajjam, *Wie Wasser strömen wir* (1984); *Dschalal ed-din Rumi, Die Sonne von Tabriz: Gedichte: Aufzeichnungen und Reden* (1988), *Ich sprach zur Nacht: Hundert Vierzeiler* (1996); *Abul Ala Al-Ma'arri, Die Notwendigkeit des Unnützen: Gedichte* (1993), *Obeyd-e-Zakani, Mäuse gegen Katzen: Fabel* (1986).

25 Dikten "T. S. Eliot zum Gedächtnis" i samlingen *Doppelte Wahrheit* (1969) skrevs väl med anledning av poetens död. Den slutar: "oförgänglig fågelsången / i törnbusken: / In my beginning is my end." Jfr Albert von Schirnding, "Abschied", P&V s. 124, Sauré (op.cit. n. 000), P&V s. 117.

26 von Lengerke (op.cit. n. 5), P&V s. 66.

27 Ur *Die Leidenschaft der Neugierde* (1981). Lola Montez (Elizabeth Rosanna Gilbert, 1818-1861) var kung Ludvig I av Bayerns älskarinna, en irländsfödd kurtisan och äventyrerska med liberala sympatier som fick hela Bayern att splittras mellan konservativa och liberala krafter när kungen gjorde henne till medborgare och grevinna av Landsfeld. Isarstad: München vid floden Isar, en biflod till Donau.

28 Golestan (op.cit. n. 13), P&V s. 52.

29 Cyrus Atabay, "Rückblick I" ur *Leise Revolten* (op.cit. n. 15).

30 Jfr *Nordisk Familjebok, Uggleupplagan*, vol. 26, kol. 536: "Till karaktären är persern opålitlig, feg, girig och misstänksam. Han har ett utpräglat sinne för poesi, sång, dans och skådespel, älskar vackra dräkter i bjärta färger, smycken och ädelstenar samt kan hela dagen sitta och sola sig på en divan och låta tanken följa vattenpipans rökmlon, men han kan äfven, om nödvändigheten så fordrar, arbeta och underkasta sig betydliga strapatser."

31 Horst, *loc.cit.* n. 3.

32 Ur *Prosperos Tagebuch* (1985).